

SƏDİQƏ RƏFİZADƏ
LDU magistr

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ XALQÇILIQ

XIX əsrdə Azərbaycanda güclənən xalqçılıq hərəkatı və maarifçilik ideologiyası ədəbiyyat aləmində də öz əksini tapırdı. İctimai-siyasi hadisələrin önündə gedən Azərbaycan yazıçıları ümumxalq mənafeyindən çıxış etməyi, milli haqq və hüquqların qorun-masını başlıca yaradıcılıq amalı sanırdılar. Bu zaman xalqa daha yaxın, aydın və anlaşılın mövzuların yüksək bədii ustalıqla təqdim olunması daha səmərəli nəticələr verirdi. Ədəbi axtarışlarda xalqla üz-üzə olmaq, onun ağrı-acısını görmək, dərinədən duymaq meyli güclənirdi. Bu dövrdə xalq arasında məşhur olan tarixi-yumorlu adlarla “Molla Nəsrəddin”, “Babayi-əmir” və s. bu kimi satirik mətbuat orqanlarının meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri də bu meyllə sıx bağlı idi. Bu satirik jurnallar xalqı öz problemləri ilə məşğul olmağa səfərbər edir, milli həyatın ən aydın mənzərələrinin təsvirinə üstünlük verir, adi həqiqətlərin, böyük ictimai-siyasi mahiyyətin açılmasına çalışırdılar. Ümumxalq təfəkkür tərzini və səviyyəsini nəzərə alan yazıçılar yerli idarəçilər və yadelli müstəmləkəçilərin hər cür təzyiq və istismarına məruz qalan xalqın ictimai-siyasi mənafeyindən çıxış edir, sosial haqq və ədalətin müdafiəsinə çalışırdılar. Xalqın tarixini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini, məişətini dərinədən öyrənən və yaradıcılığında bundan məhsuldar şəkildə istifadə edən, eləcə də folklorumuzun öyrənilməsinə və təbliğinə əsərlərində geniş yer verən belə yazıçılarımızdan biri milli ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. Ə. Haqverdiyevin geniş xalq kütləsi ilə yaxından və ardıcıl ünsiyyəti, hekayələrində məkan və adamların təfərrüatlı təsviri onun əsərlərinin xalqçılıq tutumunu artırır, ictimai təsirini gücləndirirdi.

Ə. Haqverdiyevin şifahi xalq yaradıcılığından bəhrələnməsi onun əsərlərində milli koloritin güclənməsinə xidmət edirdi. Azərbaycan mühiti üçün səciyyəvi olan hal və vəziyyətləri yazıçı Azərbaycanın milli dəyər və xüsusiyyətləri nümunəsində bədii təhlilə cəlb edir, fərdi planda ümumxalq problemlərini ifadə etməyə çalışırdı. Haqverdiyev yaradıcılığının tədqiqatçılarından biri olan professor Kamran Məmmədov onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Haqverdiyev də xalq yaradıcılığına məhəbbətlə bağlanan söz ustalarındandır. O, əlinə

qələm aldığı gündən son nəfəsinə qədər şifahi xalq ədəbiyyatına bağlanmış, özünün bir sıra əsərlərinin mövzu və məzmununu nağıl, dastan və lətifələrdən almış, onu öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə yaradıcı surətdə işləyib orijinal, mükəmməl bədii əsərlər yaratmışdır” (1,105).

Məlumdur ki, hər bir xalqın həyatı və təfəkkür tərzindən yaranan folklor yazılı ədəbiyyatda əvəzsiz mənbə olmaqla yazıçılarımızın milli kökə nə dərəcədə bağlı olduğunu, eyni zamanda xalqın daxili aləminin açılmasında nə qədər diqqətli və maraqlı olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Lakin söz ustalarının bu əvəzsiz mənbəyə bağlılığı müxtəlif olur. Bu baxımdan, bir sıra həmkarları kimi Ə. Haqverdiyev də folkloru həm sənətkar, həm də tədqiqatçı kimi öyrənmişdir.

Öz yaradıcılığında mədəni irsimizin təbliğinə böyük yer verən yazıçı müxtəlif janrların ayrıca tədqiqi ilə kifayətlənməmiş, bəzən əsərlərində, yeri gəldikcə, bir çox abidələr, adət-ənənələr, inamlar haqqında da orijinal fikirlər söyləmişdir: “Xalq islamı qılınc zoruna qəbul etdikdən sonra da öz ata-baba dinindən büsbütün əl çəkmək istəməyib və atəşkədələri əldə saxlamaq üçün hər birinə bir imamzada adı qoyublar. Qədim dinin asarı indi də durur. Məsələn, indi də eşidə bilərsiniz: “O görkən aya and olsun” ya “bu çırağa and olsun” ya “bu yanacaq and olsun” ya “o günə and olsun” (2, 123).

Ə. Haqverdiyev milli folklorumuzun toplanıb araşdırılmasında misilsiz işlər görməklə yanaşı həm də Azərbaycan incəsənətinin, tarixinin, mədəniyyətinin etnoqrafiyasının, coğrafiyasının sirlərinə dərinləndirən bələd olmuşdur. Xalq yaradıcılığına, folkloru böyük maraq və məhəbbət Ə. Haqverdiyevin bədii yaradıcılığına təsirsiz qalmamışdır. Bu bağlılıq daha çox yazıçının hekayələrinə xasdır. Xalq təfəkkürünün və xalq həyatının incəliklərini bilən Ə. Haqverdiyev də bir sıra klassik sənətkarlarımız kimi ailədə, məişətdə, həyatın müxtəlif sahələrində yayılmış şən əhval-ruhiyyə ilə, eləcə də kəskin satirik eyhamlarla dolu lətifələrdən bol-bol faydalanmış və onlardan gözəl sənət nümunələri yaratmışdır. Xalq yaradıcılığında gələn obyektiv baxış, yüksək ümumiləşdirmə, əhvalatları aydın və yığcam şəkildə təsvir etmək xüsusiyyətləri bu hekayələrin əsasını təşkil edir. Xalq yaradıcılığına xas olan “az sözlə çox mətləblərə toxunmaq” ənənəsi Ə. Haqverdiyevin hekayə yaradıcılığında başlıca yer tutur.

Ə. Haqverdiyev bütün ömrü boyu və bədii yaradıcılığı zamanı xalq təfəkküründə əhəmiyyətli yer tutan folklor nümunələrinə, əxlaq-tərbiyəvi məzmun daşıyan əhvalat, rəvayət, əsatir, hekayət və əfsanələrdəki yumorlu eyham, tənqidi ruh, satirik tənqid və ifşa tərzinə

geniş yer vermişdir. Bu baxımdan xalq təfəkküründən, o cümlədən Bəhlul Danəndə, Xoca Nəsrəddin və başqalarının adı ilə bağlı lətifələrdən, xalq kəlamlarından, hikmətli atalar sözü və məsəllərdən yararlanması ədibin yaradıcılığına xalqilik ruhu gətirməklə yanaşı, həm də onun əsərlərinin bədii siqlətini gücləndirmişdir. Yazıçının öz hekayələrində şifahi xalq yaradıcılığının əsas janrlarından biri olan lətifələrə geniş yer verməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Haqlı olaraq ədəbiyyatşünas alim T. Mütəllibov Haqverdiyevin hekayələrin-dəki sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə toxunarkən onun öz dövrünün ən aktual, zəruri və qabaqcıl ideyalarını bacarıqla qələmə aldığını və son dərəcə maraqlı, orijinal əhvalatlar qurmaq, canlı xarakterlər yaratmaq məharətini göstərərək belə bir fikir irəli sürür ki, “ədibin çox yığcam və orijinal hekayələrinin quruluşunda dünya klassik hekayəsinin ən yaxşı ənənələri ilə bərabər, xalq lətifələrinin də qüvvətli təsiri hiss olunur” (3, 34). Yazıçının “Pir”, “Qıraət”, “Tənqid”, “Bomba”, “Acın-dan təbib”, “Seyidlər ocağı”, “Şəbih”, “Mütrüb dəftəri”, “Dəcəlalabad”, “Həmşəri pasportu” və başqa hekayələri lətifələr əsasında yazılmışdır. Yazıçı lətifələrdəki şirin yumor, eyni zamanda kəsarətli satira ilə həcmcə yığcam, mənacə geniş, xalqın sosial-ictimai həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən ölməz sənət əsərləri yaratmışdır. “Qıraət” hekayəsində arvadının avamlığından istifadə edərək gününü nataşalarla keçirən, “hər kəsin rus aşnası yoxdur, canının rahatlığı yoxdur” deyən Məşədi Qulamın əyyaşlığı, “Diş ağrısı”nda Hacı Rüstəmin öz xəsisliyi üzündən on şahı verib bir çəkilməli diş əvəzinə üç sağlam dişini çəkəndirməsi, “İlanə”də Molla Əlyarın bir abbasıya yaxın durmayıb əvəzində bir manat qəlp pula aldanması, “Bomba”da qorodovoy Kərbəlayi Zəlin qarız çuvalarını bomba hesab etməsi, “İt oyunu” hekayəsində pristavın xalqa etdiyi zülm və Əzrayıl bəyin prokurorun başına “bir it oyunu gətirməsi” də özü-özlüyündə lətifə xarakteri daşıyır. Haqverdiyev lətifələrdən, adi əhvalatlardan istifadə edərək yaşadığı mühitin ağırlı-acılı məqamlarını, bir çox aktual məsələlərini qabartmış, baş verənləri incə gülüşlə insanların diqqətinə çatdırmağa çalışmışdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Haqverdiyev nəsrinin əsasında sarkazmla dolu komik gülüş yox, lətifəvari “xalq meydan gülüşü” dayanır. Yeri gəlmişkən, deməliyəm ki, “xalq meydan gülüşü” Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq “Molla Nəsrəddin” kimi satirik mətbuat orqanında öz bədii aksini tapmışdır. Əsrlər boyu xalq arasında işlədilər zərb-məsəllərə çevrilmiş hikmətli kəlamlardan nəsr təhkiyəsində ardıcıl istifadə etməsi Ə. Haqverdiyevin xalq meydan gülüşünə zəngin qida vermişdir. Bu baxımdan “Hər oxuyan Molla Pənah,

hər qatırçı Murad olmaz”, “Nataşanın yolunda qoyulmayan qızıl cibdə gəzdirilən ağır yüküdür”, “Qarpız kəsmək də səliqə istər” (Qiraət) kimi bir sıra deyimlər, xalq arasında geniş yayılmış “çöp ötürür, ruf tutur, noxud falı açır” (“Şeyx Şəban”da Gülsüm), “meyid qabağında qəbristana getmək” (“Şeyx Şəban”da Şəban) və s. kimi həqiqətlər yazıcının bədii ifadə üslubu ilə yanaşı, həm də onun xəlqilik koloritini müəyyən-ləşdirirdi. Xalqın yaddaşında möhkəm yer tutan bu kimi deyimlərin yeni ifadə tərzilə verilməsi isə oxucuda böyük maraq yaradır, həmçinin bu deyimlərin yaddaşlar-da kök salmasına səbəb olur.

Bədii dil, üslub və onun mənə gözəlliklərinə Ə. Haqverdiyev yaradıcılığında xüsusi diqqət yetirilmişdir. O, ədəbi dilin zənginləşməsi üçün bədii ədəbiyyata daha çox üstünlük verirdi. Buna görə də, yazıçı ədəbi dil ilə xalq danışığı dili arasındakı fərqi azalması üçün nəslə yazılmış əsərləri ən yaxşı vasitə hesab edirdi. Bu məqamı ayrıca qeyd edən ədəbiyyatşünas alim Mir Cəlal yazırdı: “Canlı danışığı dilimizi, onun gözəl xüsusiyyətlərini, zəngin, əlvan söz ehtiyatını, xalq məsəllərini, hakimanə sözlərini bu qədər cəsarətlə yazıya, bədii ədəbiyyata gətirən iki ədibimiz varsa, biri Haqverdiyevdir. Ona görə də ədibin dili əlvan, söyləmə üslubu şirin, ədası xoş, təsvirləri səlisdir” (4, 176).

Ə. Haqverdiyev yaradıcılığında dil və üslubun zənginləşməsi ədibin əsərlərində atalar sözləri və məsəllərə geniş yer verilməsi ilə də bağlıdır. Hər bir xalqın yaddaşında müdriklik və hazırcavablıq kimi nəsil-dən-nəsilə keçərək yaşadılan və formallaşıb təkmilləşdirilərək həyata əbədi vəsiqə almış atalar sözləri və məsəllər folklorumuzun ən qədim janrlarındandır. Haqverdiyev yaradıcılığında atalar sözləri bir tərəfdən birbaşa, müstəqim mənada çıxış edirsə, digər tərəfdən, yazıcının bədii təfəkkürünün məhsulu kimi əlavələrlə özünü göstərir. “Acından təbib” hekayəsində xalq arasında geniş yayılmış “Çılpaq tədbirli olar” atalar sözünə ədib “xüsusən ki, qarnında tərs toy çalına” (2, 193) kimi əlavə etmiş, yəni onu məzmunca genişləndirmişdir. “Şeyx Şəban” hekayəsində əsərin məzmunu ilə tanış olduqda görürük ki, yazıcının işlətdiyi “Yıxılan ağaca balta vuran çox olar” (2, 206) atalar sözü öz həqiqi mənasında istifadə olunmuşdur. Haqverdiyevin hekayələrində “Qardaş başından basanın Allah da başından basar” (5, 79), “Döyməklə uşaq adam olar?” (5, 56), “Kişinin dövləti qolunun qüvvətidir” (5, 119), “Su qaynayanda onun içindəki nalayiq şeylər üzə çıxıb köpük olar” (5, 178), “Ciyər yananda nəfəs əvəzinə alov çıxar” (5, 277), “Qoyun ağıllanarsa südünü öz balasına verər” (5, 311), “Lalın dilin anası bilər” (5, 428), “Aman yaman yoldaş əlindən”, “Darvazamızı fələk vurubdur”

(2, 185) və s. kimi atalar sözü və məsəllər səviyyəsinə qalxan və bu gün də çox geniş yayılan xalq deyimlərinə də rast gəlmək olur.

Xalq təfəkküründə yaşadılan alqışlar, qarğışlar və andlar da Haqverdiyev yaradıcılığında geniş yer tutur. Adından da görüldüyü kimi, alqış və qarğışlar şifahi xalq yaradıcılığının tamamilə bir-birinə zidd olan janrlarıdır. Alqışlar təşəkkür və hörmətin aydın ifadəsidirsə, qarğışlar əksinə, nifrət və qəzəbin kəskin təzahürüdür. “Ədib çox zaman surətin dilindəki qarğışları onun vəziyyətinə və xarakterinin müəyyən cəhətlərinə uyğun seçir... Həm də ədib lazım gəldikdə xalq arasında işlənən bir növ ənənəvi qarğışları bir az dəyişir, obrazın konkret vəziyyətinə uyğunlaşdırır” (6, 295). “Şikayət” hekayəsindəki axund “ortancıl” arvadı ilə söhbətində zamanədən şikayətlənərək “səbəbkarlar”ı belə qarğışlayır: “Evin yıxılsın qəzet yazan! Balaların qırılsın uşqola açan! Gorun od ilə dolsun tiyatr binası qoyan” (2, 168). Beləliklə, yazıçı qarğış edən şəxsin nədanlığını, məhdud dünyagörüşünü və mühafizəkarlığını ortaya qoymuş olur. “Haqq Mövcud” əsərində isə Məşədi Əkbər pristava təşəkkür edib deyir: “Allah sizi bu camaatın üstündən əskik eləməsin” (2, 274). Burada ədib Məşədi Əkbərin dediyi alqışla onun pristava yaltaqlandığını göstərir. “Acından təbib” hekayəsində isə kor gözləri “müalicə olunmuş” qoca kəndlinin oğlunun Kərbəlayi Məhəmmədə dediyi: “Həkim, Allah sənin atana rəhmət eləsin, səni bu camaata çox görməsin” (2, 195) alqışı əsl ürəkdən gələn alqışdır, dua xarakteri daşıyır. Bəzən isə ədibin hekayələrində elə alqışlara rast gəlmək olur ki, o alqışların arxasında güclü kinayə, istehza çox aydın şəkildə hiss olunur. “Mirzə Səfər” hekayəsində Həsən ağanın paxıllıqla etdiyi “məsləhətə” qarşı Mirzə Səfər belə cavab verir: “Ağa, məsləhətiniz çox gözəldir, ömrünüz uzun olsun, siz həmişə mənim uşaqlarımın qeydinə qalıbsınız. Onlar ancaq sizin kölgənizdə oxuyub dərsi tamam ediblər. Çox razıyam sizdən. Üç il bundan qabaq uşaqlar haqqında etdiyiniz yaxşılıq indi də mənim yadımdan çıxmır” (7, 169). Əslində, bu, kinayəli “alqış”dır, dolayısı ilə söyüşdür. Çünki əsərin məzmunundan məlum olur ki, üç il ondan əvvəl Həsən ağa Mirzə Səfərin uşaqlarının oxumasına maneə yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “hükmətli sözlərdən istifadə yazıcının əsərlərinin təsir qüvvəsini, mənə dəyərini artırmış, surətləri tipikləşdirmiş, obrazların dilini fərdiləşdirmişdir. Həmçinin belə ifadələr ədibin dilinin rəvan, axıcı, koloritli olmasına da böyük təsir etmişdir” (8, 112).

Ə. Haqverdiyevin hekayələrində yuxugörmə, ürəyə damma, qarabasma, ləqəb qoyma və s. bu kimi folklor xüsusiyyətlərə də rast gəlmək mümkündür. Həmçinin öz xalqını ürəkdən sevən bu böyük söz

ustadı öz əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatının xalq mahnıları, bayatılar, laylalar və başqa bu kimi qədim janrlarına da geniş yer vermişdir. “Qaban” hekayəsində dar ağacından asıldığı vaxt qaçaq Əbdülkərimin dilindən belə bir bayatı səslənir:

Mən aşiq gülə-gülə,
Gül əkdim gülə-gülə.
Evimi düşmən yıxdı
Üzümə gülə-gülə (2, 301).

Ə. Haqverdiyev hekayələrində mifologizmlərdən də bacarıqla istifadə etmişdir. Onun söz sənəti məhz Azərbaycan xalqının mənəvi aləminin, düşüncə tərzinin güzgüsü olduğundan xalqın mifoloji təsəvvürü, qədim etnik-mədəni əlaqələri ilə sıx bağlıdır. Ədibin yaradıcılığında mifologizmlər sabit simvolika kimi özünü daha çox rənglərdə göstərmişdir. Rənglər dünyanı, həyatı dərk etmək sahəsində xalqımızın milli təfəkkür hadisələrindən biridir. Ən qədim dövrlərdən bu günə qədər rənglər, onların müxtəlif simvolik mənalı insanların psixoloji ovqatını, vəziyyətini, mənəvi dünyasının mənzərəsini, gündəlik ömür yaşantılarını ifadə etmək vasitəsinə çevrilmişdir. Ağ, qara, göy, sarı və qırmızı rənglər əcdadlarımızın təfəkkürü, bədii düşüncəsi üçün də xarakterik olmuşdur. Yazıçı xüsusilə “Röya”, “Müsbət”, “Mirzə Səfər”, “Şeyx Şəban”, “Haqq Mövcud” kimi hekayələrində qəhrəmanın mənəviyyatını, psixologiyasını, həyatda tutduğu mövqeyi bildirmək üçün, bəzi məqamlarda isə gərginliyin və ovqatın açılışında rənglərə müraciət etmişdir. “Mirzə Səfər” hekayəsində dövrünün zülmət qaranlığında əqidə saflığı, böyüklüyü ilə ağ işıq kimi yanan Mirzə Səfəri ədib əsərin əvvəlində belə təqdim edir: “Ağ çuxalı, ağ arxalıklı, ikiüzlü buxara dərisindən papaq, şişman göbəyi üzərində gümüş kəmərlili Mirzə Səfəri hamı tanıyırdı” (2, 275). Bununla yazıçı öz qəhrəmanı haqqında oxucuda müəyyən təsəvvür yaradır. Aydın ki, ağ rəng sevinc, xoşbəxtlik əlaməti kimi bilinməklə yanaşı, qədim etnik təfəkkürümüzdə hüzn, matəm əlaməti də sayılır. Əsərin əvvəlindən ağ geyimdə verilən Mirzə Səfərin gələcək aqibəti ağ rəngin məhz qədim təfəkkürdəki mənası ilə bağlıdır. O, özü bir ağ gün görmür, amma uşaqlarının xoşbəxtliyi onun özünə də səadət gətirir. Bu rəng Mirzə Səfərin taleyində matəm rəngidirsə, övladlarına münasibətdə sevinc rəmzidir.

Ə. Haqverdiyevin folklorla bağlılığının əsasında elmi cəhətlə yanaşı ciddi siyasi-ictimai, psixoloji-mənəvi amillər də mühüm rol oynamışdır. Bu, bir tərəfdən xalqın kamil və zəngin yaradıcılığı ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən millətin soy-kökü, tarixi yaddaşı, ənənələri ilə bağlı məqamları daha canlı şəkildə yaşatması ilə əlaqədardır. Ədibin zəngin yaradıcılığı,

rəngarəng obrazları, əsərlərinin məna və fikir dərinliyi, dilinin sadəliyi, axıcılığı və milli koloriti onun yaradıcılığını həmişə böyük maraq və mütləq obyektli olmasını təmin etmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, o, yaradıcılığının bir sıra keyfiyyətlərinə görə “dünyanın böyük ədibləri: Çexovlar, Mopassanlar, Cek Londonlar, Mark Tvenlərlə yanaşı dura bilən” (9, 178) bir sənətkar kimi dəyərləndirilmişdir.

Fikrimizcə, ruhən xalqa bağlı olan, xalq həyatını, onun adət-ənənəsini, tarixini, mədəniyyətini dərinlən Ə. Haqverdiyev məhz xalqın yazıçısı olmaqla misilsiz xidmətlər göstərmiş, milli dəyərlərimizin qorunmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov K. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Bakı, “Gənclik”, 1970.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild, Bakı, Azərneşr, 1957.
3. Mütəllibov T. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məktəblər. Bakı. ADU nəşriyyatı, 1978.
4. Mir Cəlal. Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1982
5. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild, Bakı, Azərneşr, 1957.
6. Mütəllibov T. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı, Yazıçı, 1988.
7. Haqverdiyev Ə. Hekayələr. Bakı, “Gənclik”, 1974.
8. Xəlilov N. Xalq təfəkkürü, sənətkar qüdrəti. “Elm və Həyat” nəşriyyatı, Bakı, 1996.
9. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1973.

Резюме

Народная повесть Абдурахим бей Хаквердиева

А.Хаквердиев один из видных писателей, который обширно описал в своих произведениях историю народа, обычан, хорошо показал быт народа, его дух, уделив большое место, искусно используя фольклор в повестях.

Summary

Abdurrahim bey Hagverdiyev's stories nationalism

History of nation his traditions, culture, domestic searched very deeply and his works he used it very productively and his works he gave much attention to it. He was such kind of writer.

Elmi rəhbər: Fil.e.d.prof. Məsud Məmmədov